

Биљана Сикимић*

*Балканолошки институт САНУ
Београд*

ЗАГОНЕТ(А)НИ ПОДВОДНИ СВЕТ**

Апстракт: Пошавши од корпуса српских народних загонетака Стојана Новаковића (1877) прилог се бави етнолингвистичком анализом типова загонетака о воденим животињама у светлу словенског фолклора (пре свега – руског и белоруског), а затим, у другом степену – балканског и на крају – универзалног. Поред географске раслојености (у зависности од тога да ли конкретна фолклорна грађа обухвата морску и/или речну фауну), у анализу је укључена и дијахрона димензија: указује се на континуитет традиционалних загонетака о 'рибарској мрежи', 'вашкама' и 'сунђеру' још из античког периода.

Кључне речи: традиционалне загонетке, књижевне загонетке, традиционална таксономија, биодиверзитет, риба, рак, пијавица, сунђер, шкољка

Увод

Неопходан ослонац у откривању улоге и значаја подводног света у словенској традицијској култури пружа етнолингвистичка монографија Александра Гуре о животињском свету (Гура 1997), посебно поглавља посвећена раку (398–402) и рибама (746–758). За потребе овог прилога значајна су његова запажања о корелацији између рибе и рака (Гура 1997, 399) и за рака карактеристичном ходу уназад (Гура 1997, 401). Исти аутор потписује и одреднице о риби и рибарењу у руском енциклопедијском речнику словенских старина (СД 2009).

* biljana.sikimic@bi.sanu.ac.rs

** Овај прилог представља резултат рада на пројекту „Језик, фолклор и миграције на Балкану“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Србије. Аутор посебно захваљује др Драгани Грбић из Балканолошког института САНУ за помоћ у превођењу латинских и грчких текстова.

Као паремиолошки извори у овом прилогу коришћене су, пре свега, збирке српских загонетака Стојана Новаковића из 1877. године (која садржи око 5000 загонетака са варијантама) и Вука Стефановића Караџића (Караџић 1897), чије су варијанте прикупљене пре Новаковићевих, а обухватају приближно исти географски ареал (обе збирке имају мало примера из источне и јужне Србије), затим збирке из приближно истог времена: корпус румунских загонетака Артура Горовеја (Gorovei 1898), чешких – Карола Ербена (Erben 1937, према издању из 1864) и руских (Садовников 1876). За допуњавање јужнословенског корпуса загонетака коришћени су углавном старији записи из 19. века. У неким случајевима за илустрацију су коришћене и новије збирке загонетака (албански, ромски, турски корпуси преведени на српски језик осамдесетих година 20. века да би се успоставио својеврсни балкански корпус). Бугарске варијанте су презете из корпуса Стефане Стојкове (Стойкова 1970) који садржи записе из различитих времена, а такав је и белоруски корпус. Белоруске загонетке се наводе по бројевима (а не по броју странице) из издања Грынблат, Гурски 1972.

Записи загонетака из 19. века указују на промене у култури уопште, пре свега на појаву нових реалија (као што су пушка и метак, уп. Сикимић 2011, 598, или нових пољопривредних биљака као што су, на Балкану, кромпир, кукуруз, паприка, уп. Сикимић 2013а) или промена начина употребе појединих елемената културе: у овом прилогу то ће бити помен сунђера као средства за прање у оквиру фолклорног текста загонетке на основу једног записа из средине 18. века. Будући да се као полазна основа узима корпус Новаковићевих загонетака, нису узимани у обзир сви постојећи модели загонетака из словенског, балканског, односно универзалног фолклора, већ само они који помажу у анализи и обликовању јужнословенске паремиолошке слике воденог света. Са друге стране, Вукове загонетке, без обзира на то што представљају бројчано знатно мањи корпус (782 загонетке), садрже сразмерно пуно помињања морских реалија, као што су морнари,¹ веслање² и барка.³

¹ Нпр. загонетка за денотат описан као „мрнари по катаркама“: *Миши се пење уз кунфин низ кунфин, ките бере, ките веже, пендуле пеленгрија, пусто поље Романија.* (Караџић 1897, 354). Новаковић је варијанту ове загонетке добио од Вука Врчевића са другачијом одгонетком: „Ђеца кад паљеткују класове пшенице по пољу“ (Новаковић 1877, 42). Романизам кунфин, који садрже обе варијанте текста, без обзира на различите денотате, указује на јадранско залеђе као ареал распрострањања текста.

² Нпр. следећа загонетка са денотатом „мрнари у потреби кад се весала добаве“: *Сви се момци заклеше да се женит' неће, а кад им до невоље би, сваки се од њих ожени.* (Караџић 1897, 369).

³ Нпр. у загонетци за денотат *барка и весла: Карабика пољем иде, карабику бичем бију, што њу боље бију то она боље иде. Локус поље, по јужнословенској паремиолошкој формули, замењује 'море'. Слично, у форми питалице на коју се очекује одговор лађа: Која жена све по води гази, а нигда јој ноге нијесу опране?* (Караџић 1897, 349). Из других Вукових примера јасно је да су све загонетке за разна пловила везане за море, а не за, евентуално, велику реку или језеро јер су денотати прецизно описани као „барка кад се ко у њој вози преко мора“ (Караџић 1897, 354) или као „морска лађа, јадро и море“ (Караџић 1897, 363).

Антички записи обухватају медитерански географски ареал и сходно томе садрже бројне загонетке за денотате везане за море. Медитерански простор карактерише и специфичан биљни свет који се такође рефлектује како у текстовима загонетака тако и у серији денотата типа: 'смоква', 'маслина' или 'нар' (уп. Сикимић 2013).

Корпус српских традиционалних загонетака, сасвим у складу са фолклорним простором који објективно географски заузима, ретко реферише на специфичне становнике мора (без обзира што се 'море' често јавља као метафора великог простора, уп. Сикимић 2011).

Животињски свет који живи у води може се класификовати из угла научне таксономије, из угла фолклорне таксономије, али и на трећем нивоу – нивоу паремиолошке таксономије.⁴ Ако би се представе о рибљем свету заснивале само на текстовима традицијских загонетака, од првих, античких па све до савремених записа, бар што се тиче европске културе, стекао би се утисак да постоји само једна једина врста рибе, управо зато што нема довољно упадљивих дистинктивних особина међу различитим рибљим врстама које би омогућиле настанак посебних и логичних текстова загонетака за одговарајућу врсту. Фолклорни диверзитет риба у другим фолклорним жанровима знатно је богатији: речник словенских старина (СД 2009, 505–506) издаваја много разноврсних, и морских и речних риба од којих свака има своје посебно место у словенској традицијској култури (нпр. штука, сом, шаран, иверак, бакалар, сабљарка, јесетра).

Славистима, истраживачима подводног света, основни лингвистички темељ поставиле су лексикографске монографије које се баве ихтиолошким терминологијом и лексиком рибарства појединих словенских језика. На првом месту треба поменути рад хрватског зоолога Мирослава Хирца (Hirtz 1956), затим студије Михајловић, Вуковић 1977, Линдберг, Герд 1972, Коломиец 1983, и монографију са претензијама да обухвати словенску ихтиолошку терминологију у целини, њене принципе и начине номинације – Усачева 2003.

У прилогу се користе условни термини *паремема* (лексема која се користи само у паремиолошким текстовима, уп. Сикимић 1996) и *паремиолошка формула*: фолклорна формула која се доминантно јавља у паремиолошким текстовима (посебно у загонеткама) и има одређену функцију у логичкој структури заго-

⁴ Семантичари су успоставили принципе семантичких односа који се могу применити на терминологију животињских врста: семантички однос хиперонима и хипонима (појма који представља врсту онога што значи хипероним, нпр. *риба* у односу на *кичмењаци*) назива се таксонимија или таксономија: таксоними неке лексеме су њени хипоними, а таксонимија релација доминације над таксонимима. Лексеме које су у таксонимском односу према хиперониму, налазе се у односу котаксонимије и зову се котаксоними (Драгићевић 2007, 292–293), што би у рибљем свету били, на пример: *шаран* и *бакалар*. Тако су животиња/живо биће – кичмењак – риба у односу таксонимија. У фолклорном тексту загонетака котаксоними би биле водене животиње када се загонетају заједно, на пример, *рак* и *риба*, како ће то бити показано касније у раду.

нетке (истраживања у области етимологије формуле паремиолошког текста, као екстензији лексеме или паремеме, в. у Sikimić 1996, 129–230).⁵

У методолошком погледу овај прилог из фолклористике преузима вођење рачуна о географском распрострањању варијаната, а из других наука – елементе социјалне историје и елементе логике загонетака (ван граница формалне логике).

Има ли живота у води?

Смештање живог света под воду у традиционалним загонеткама (у паремиолошком смислу) очекивано је – инверзно: многа 'бића' смештена у воду у тексту загонетке уопште нису бића. Мада је лоцирање у воду у свим примерима не-трансформисано, свака загонетана реалија има на неки начин везе са водом.

Пролазак, кретање кроз воду као метафорички поступак указује да одгонетка сигурно није водено биће и да, вероватно, уопште и није живо. Такве су Новаковићеве загонетке за 'ракију' које описују технолошки поступак прављења ракије, на пример:

Малено вижле кроз воду пролети, а воде се не дотакну. 'ракија' (Новаковић 1877, 191)

Кроз воду иде, а воде се не додира. 'ракија' (Караџић 1897, 350)

Кроз воду иде, воде се не додијева. 'ракија при певицу' (Ивановић 1900, 155)

Исти текст може имати и форму питалице:

Шта кроз воду иде, а воде се не дохвата? – Ракија (Новаковић 1877, 264, 271)

Модел загонетке 'иде кроз воду а не покваси се' одавно је занимао паремиологе, па му и Арчер Тејлор посвећује краћу студију (Taylor 1936) у којој бележи да су најстарији помени ове загонетке из 16. века. Он анализира три основна типа одгонетака за овај текст ('сунчеви зраци', 'сенка' или 'дим' и 'теле у мајчиној утроби'), сматра да су две различите одгонетке ('сунце' и 'трудна животиња') постојале паралелно и указује на могућу везу сакралне и популарне културе.

Месец као небеско тело има само одраз у води, али се у следећој питалици и овај одраз представља као 'ход', за разлику од другог примера у коме се његово лоцирање у води експлицитно негира:

⁵ Приликом кодирања предмета у загонечи (у оквиру теме Људи и људско тело) Фролова 2012 примећује следеће могућности: одустајање од представљања функционалне одлике; смештање функционалног значења у други план; издвајање и апсолутизација једне од одлика; игра на директну и преносну номинацију. Референција загонетке стоји у тесној вези са синтаксом. При кодирању ситуације у тексту загонетке Фролова 2012 налази следеће моделе: актантне позиције предиката заузимају именске групе – околиналне метафоричке номинације; актантне позиције заузимају лична имена; актантне позиције заузимају заменице; актантне позиције су слободне. Модел са личним заменицама, личним именима и референцијалним нулама усмеравају метафору ка предикату; модели са именским групама „раз-усмеравају“ пренос по сличности по читавој ситуацији – по актантним именским групама и предикатима.

Шта кроз воду иде, а уквасит' се не може? – Мјесец. (Новаковић 1877, 264)

У води се види, а у води није. (са напоменом: да се тако може загонетати и за сунце и за звезде, 'месец и звезде', Новаковић 1877, 129, са варијантама 'преласка преко мора' / односно коња који 'прескаче море').

Стандардни паремиолошки поступак подразумева да се објектима приписују карактеристике живог бића; у следећој питаљници само је лоцирање брода 'у води' остало нетрансформисано:

Што у води вазда живи, а воду никад не пије? – Лађа. (Новаковић 1877, 175, приносник Вук Врчевић).

Вода се за денотате пловила, од најстаријих записаних загонетака, подразумева као кључни елемент одгонетања. Површина велике воде се често загонета као *поље*, али је уобичајено и само помињање *воде/водице* (као у примерима у збирци Новаковић 1877, 110–111, као 'лађа' са упућивањем на 'чун' и 'барка'). У античким загонеткама брод се креће по фолклорном простору 'ни на небу, ни на земљи', као у следећем примеру преузетом из *Aenigmata risibilia* 2 (са одгонетком *navis*). У питању је шест загонетака у рукопису из Рајхенауа (10. век) које се чувају у кодексу *Augiensis* 205 у Карлсруеу (према Petsch 1916):

*Portat animam sed non habet animam
non ambulat super terram neque in caelo.* [Носи душу али нема душу, не хода по земљи ни по небу.]

Ко је кога упецао?

Сиже „Надметања Хомера и Хесиода“ (*Certamen Homeri et Hesiodi*) које у свом данашњем облику датира из другог века н. е., мада је велики део његове грађе вероватно преузет из Алкидамасовог *Museion*-а (4. век. пре н. е.) представља дугачко надметање у надмудривању између два прослављена песника које се углавном састоји од загонетака или форми сличних загонеткама. Мотив загонетања се јавља и у завршном делу „Надметања“, али у другачијој функцији: после много лутања, Хомер стиже на острво Иос где среће дечаке који се враћају из риболова и пита их да ли су нешто уловили. Они му одговарају кроз следећу загонетку: „Оно што смо ухватили, то смо оставили, а оно што нисмо ухватили то смо понели“. Хомер не разуме значење ове загонетке па му дечаки објашњавају да они нису мислили на рибе већ на вашке: они су се биштали и бацили ухваћене вашке, али и даље носе оне вашке које нису успели да ухвате. Хомер се сећа пророчанства да му је судбина да умре на острву Иос и да треба да се чува дечачке загонетке, па схвата да му се приближава крај. Убрзо се повреди приликом пада и умире. Велики мудрац, коме су се сви дивили због његових мудрих одговора на тешке загонетке, није био у стању да реши загонетку коју су му поставили вашљиви риболовци. Способност да решава загонетке донела је Хомеру сла-

ву, али је неразумевање само једне загонетке одговорно за његов пад и смрт (Konstantakos 2010, 271). Загонетка у грчком оригиналу гласи:

δοσ' ἔλομεν λιπόμεσθα, ὅσ' οὐχ ἔλομεν φερόμεθα [Оно што ухватисмо оставимо, оно што не ухватимо носимо.] (Allen 1912, 238)

Оригинално употребљени грчки глагол αἰρέω има основно значење 'ухватити, узимати, уловити', које се касније јавља и у свим другим, универзално распрострањеним варијантама, и не односи се експлицитно на риболов, али га ипак не искључује.

Ову античку загонетку доноси и латински зборник загонетака из 5–6. века *Simposio, Aenigmata* 30 (денотат је *pediculus*):

*Est nova nostrarum cunctis captura ferarum:
ut si quid capias, et tu tibi ferre recuses,
et quod non capias, tecum tamen ipse reportes.* [Свима је необичан лов на наше звери: ако би је ухватио, не би хтео да је носиш, а ако је не би ухватио, наставио би ипак да је носиш са собом.] (Bergamin 2005, 24)

Модел загонетке за 'чешљање' или 'ваши' није забележен у Новаковићевој збирци загонетака, али се може наћи у другим, мањим збиркама. У следећем српском примеру експлицитно се помиње одлазак у лов што такође не искључује и риболов:

*Ја одох у лов, ђе сува држи сирову, што убих баџих, што утече донесох.
'чешљање и чешаљ'* (Вуксан 1893, 156, Босанска Костајница)

Пример записан крајем 20. века у Грбљу показује да експлицитно помињање лова није обавезно и да загонетка функционише и само на опозицији живо : мртво. Одгонетању овако рудиментарне загонетке у јужнословенском фолклорном простору помаже убичајена и препознатљива веза гора > коса:

*Живи су дома дошли а мртви су у гори остали. 'избискане и убијене вашке
су у гори остале'* (Шовран 1998, 476)

Фредерик Тапер (Turper 1903, 3–4), угледни паремиолог са почетка 20. века, управо овом загонетком илустрuje процес преласка књижевне загонетке у фолклорну и њен повратак у ауторску књижевност: ова загонетка је записана као пословица код Страбона (крај првог века ст. е. и почетак првог века н. е.) а нађена је записана на зидовима Помпеје. У хришћанско доба поново је ушла у употребу и то у својој латинској форми. Уз бројне енглеске потврде ове загонетке, почевши од 17. века, Тапер указује и на постојање књижевне варијанте из 19. века и поновни, реверзибилни процес преласка традиционалне загонетке у књижевно дело. Остаје отворено питање трасирања могућих начина преласка ове и других загонетака чији су први помени у античким изворима, а забележене су у јужнословенском фолклору. Чешки фолклориста Вацлав Флајшханс такође се бавио генезом ове загонетке, указујући на могућност да је она у позном средњем веку могла добити други облик ('Ко га не види, узме га; ко га види, остави га да лежи') и одгонетку 'црвљиви орах' (Flajšhans 1925, 5–6).

Кад кућа изађе кроз прозор

Скоро универзално је распрострањена и загонетка о рибама у мрежи. Класични фолклористи прву писану потврду на латинском језику датирају у 13. век (Tupper 1903, 5), а касније се среће у многим књижевним и фолклорним збиркама. Доследно поштујући своју формалну класификацију традицијских загонетака, Арчер Тејлор загонетку 'риба у мрежи' описује као два различита модела, једном као 'човек у кући, а кућа изађе напоље', односно 'нормални људи у ненормалној кући' или модел 'кућа која излази кроз прозор' (Taylor 1951, модели 906 и 332–334).

Загонетка о рибама у мрежи регистрована је и у Новаковићевој збирци: *Чељад похватах, а кућа им побеже кроз пенцере* (Новаковић 1877, 193).

Румунски фолклориста Артур Горовеј (Gorovei 1898, 282–283) записао је четири румунске варијанте ове загонетке. У свим румунским варијантама су 'лопови', 'Турци' и слична група лица упали у кућу која припада 'мени', лицу које саопштава загонетку (у 'моју кућу' или код 'становника'), док се у српској варијанти из текста сагледава само један 'рибар' који из позиције говорног лица, у првом лицу једине, саопштава информацију о хватању становника куће.

Горовеј, у складу са концепцијом науке о фолклору свога времена (крај 19. века), успоставља паралеле са другим језицима: указује на постојање француских варијаната, цитира један пример из Алзаса и један шкотски према збирци француских загонетака (Rolland 1877, 38–39, који је, вероватно, први указао на универзалност овог модела). Роландова збирка француских загонетака објављена је у исто време када и Новаковићева (1877) па је логично што Новаковићеве збирке нема у Роландовој литератури.

Важну карику у успостављању континуитета са античким изворима представљају примери и анализе византијских загонетака у преводу Челице Миловановић:

Крадљивци уђоше да град опљачкају: град им зачас кроз прозоре сав побеже, док грађане ухватише и ватри предаше. 'рибари и рибе' (Миловановић 1986, 47)

Ми смо житељи великога града, много нас има, но град нам кроз прозоре побеже, а нас похваташе и за порез продадоше. Град је море, прозори су мрежа рибарска, грађани рибе, а порез је намет, глоба. (Миловановић 1986, 106)

Челица Миловановић (1986, 158) помиње да у грчком језику има више варијаната ове загонетке, те да су у једној грађани „предати ватри“ а не „продати за порез“, док постоји и одгонетка 'кошница и пчеле'.

Загонетка је позната и широм словенског фолклора (постоје, између осталог, руски и чешки примери), али се у овом случају не може говорити о њеном општесловенском пореклу, већ је могуће само истраживати путеве вероватније књижевне трансмисије:

Дом шумит, хозяин сидит, пришли разбойники, хозяйина утащили, а дом в окошко ушел. (ППЗ 1961, 228, варијанте и у: Садовников 1876, 199) // *Пришли воры, хозяев украли, а дом в окошки ушел.* (Садовников 1876, 199) // *Хозяку поимали, а изба в окошко ушла.* (Садовников 1876, 199 и друге варијанте ове загонетке за 'рибе у мрежи')
Přišli páni bez pozvání, vzali z domu hospodáře a dům vyběh oknem ven. 'рибари, риба, вода и мрежа' (Erben 1937, 23).

У рибара мокре гаће: традиционални начини да се ухвати риба

Традиционални начин риболова на Балкану подразумевао је коришћење мреже, за коју Новаковић користи термин *пређа*.

Просух росу, ниче месо. ('пређа за хватање рибе', где је *роса* – 'мрежа', а *месо* – 'риба'; загонетка је из Грузе, Новаковић 1877, 176)

Балкански фолклор описује рибарску мрежу на различите начине: две варијанте из збирке Артура Горовеја 'мрежу' описују као мноштва чворова, а исти поступак је примењен и у једном новогрчком примеру. Обе варијанте, румунска и новогрчка, имају у текст интегрисану и метатекстуалну референцију, односно обраћање особи која одгонета:⁶

O mie înodate, o mie desnodate, o mie să vorbești, o mie nu ghicești. [Хиљаду везаних, хиљаду развезаних, хиљаду да говориш, хиљаду да не погодиш.] (Gorovei 1898, 293)
Хиљаду чворова, хиљаду рупа; хиљаду погађања, сумњам да ћеш одгонетнути. (Hanson 1999: 156)

Универзални корпус загонетака Арчера Тејлора показује веома широку распрострањеност загонетка, за 'риболов мрежом' као 'кућа са безброј прозора' (Taylor 1951, модел 1130а); иста ствојства имају замка и чуварка за рибу: 'многа прозора, једна или двоја врата' односно модел – 'може да уђе, не може да изађе' (Taylor 1951, модели 1130 и 1141–1142 § 2).

Сасвим у складу са овим универзалним моделима, рибарска мрежа се у бугарским загонеткама описује као просторија са хиљаду врата кроз које не може да се изађе ('хиљада' је, како се показало у румунским, новогрчким и бугарским примерима метафора за 'веома велики број'):

Хиљада врати, през една се влиза, орникъде не се излиза. 'рибарска мрежа' (Стойкова 1970, 366).

Следећа руска загонетка такође описује кућу са много рупа из које се не може изаћи:

Двор-то дыроват, дыроват, на дворе-то говорят, да не вылезти никак. 'риба у мрежи' (ППЗ 1961, 208, друге руске загонетке о 'рибарској мрежи', в. у: Садовников 1876, 200).

⁶ За овај структурни део загонетке на балканском корпусу уп. Sikimić 1995.

Следећа бугарска загонетка за рибарску мрежу грађена је на парадоксу ношења непотребних ствари, а бацања потребних – као већ помињана загонетка о 'вашкама': када се мрежа користи, она се баца, а када се не користи мрежа се носи на леђима:

Когато я употребяваме, хвърляме я, а когато не я употребяваме, носим я на гърба. 'рибарска мрежа' (Стойкова 1970, 366).

Бројне руске варијанте загонетке за рибарење у структурном смислу грађене су низањем негација у опису лова на дивље птице. Тако се вода одређује као 'не-пут', чамац као 'не-коњ', весло као 'не-бич', риба као 'не-патка', крљушт као 'не-перје', рибље месо као 'не-месо' (у случају последњег члана у низу – 'рибље месо', може бити у питању и 'икра', као што је то у руским загонеткама о залеђеној води, чиме се – у кулинарском кључу – северни Словени разликују од јужних):

Ехал не путем, стегал не кнотом, шибал не палкой, ловил не галку, щипал не перья, ел не мясо. (Садовников 1876, 199) // Ехал не конем, погонял не кнотом, жег не палку, угодил не в галку, сварил – не отеребил (Садовников 1876, 199).

Једноставнија је руска загонетка у којој се риболов експлицитно смешта у воду:

По мосту идет, ничего не найдет, а как в воду ступил, всего накупил (Садовников 1876, 199).

Риболов кошевима у следећој српској варијанти само преузима већ постојећи модел загонетке којим се (у истом географском ареалу) описује технолошки поступак добијања масла:⁷

Скочи вук у бук, па изнесе на репу јабук. 'трња чим се риба хвата' (Ивановић 1900, 156, Босанска Крајина).

Јужнословенска традицијска култура познаје као денотат још један начин риболова – 'риболов остима', истина у питању је јединична потврда из крајева у близини Јадранског мора:

Змија шиче кроз шибљиче, за њом се меће јуначко плеће (варијанта Вука Врчевића у значењу „Мисли се човек кад остима грађа рибу“, Новаковић 1877, 194). Оваква одгонетка је сасвим усамљена међу великим бројем варијаната истог текста загонетке које имају одгонетку 'коса (за кошење)' нпр. у Новаковић 1877, 98.

'Рибар' је једно од занимања које предвиђа традиционална номенклатура у оквиру бугарског обичаја девојачког гатања о будућем супругу. Гатање се одвија постављањем одговарајуће загонетке, а за 'рибара' се користи формула 'мокре гаће': *Мокри гаџи на стреха висят* (Стојкова 1970, 340). Паремолошка формула 'мокре гаће', логична метафора за 'рибара', заступљена је широко у

⁷ Уп., на пример, идентичан текст: *Скочи вук у бук, и изнесе на репу јабук. 'масло и стап' (Новаковић 1877, 126, запис из Лике).*

јужнословенском фолклору, као што ни у савременом српском фолклору изрека: *У рибара мокре гађе, за вечеру не зна шта ће* (нпр. Стојичић 1992, 595) није изгубила од своје актуелности.

Хабитус: у води, али испод леда

Хладни климатско-географски услови утицали су на стабилизацију модела руске загонетке која говори о 'психолошком проблему' доласка до хране ('гладан сам, знам да у подруму [рус. *подполе*] постоји колач са шаргарепом, али ми се тамо не улази'). Метафора 'психолошког' проблема везана је за објективну немогућност приступа рибама под ледом. Рибе у руским варијантама ове загонетке замењује метафора 'колача са шаргарепом' која указује на одговарајућу боју рибље икре:

В подполе-поле лежит пирог с морковью, естъ хочется, а лезть не хочется. 'риба у води' (ППЗ 1961, 194) // Под полом-подполью лежат пироги с морковью, хочет их есть, да нехочет за ними лезть. 'риба и вода' (ППЗ 1961, 202) // В нашем подполье лежит пирог с морковью, хочется есть, да не хочется лезть. 'риба у реци' (ППЗ 1961, 208) или 'риба са икром' (ППЗ 1961, 228) и друге варијанте у: Садовников 1876, 198.

Следећи белоруски пример помаже разумевању разлога зашто је тешко уловити рибу – у денотату је експлицитно наведено да се она налази под ледом: 1386. *Па надлавицу рабыя цяляткі ходзяць 'риба под ледом'.*

Смештање риба у води у македонским и бугарским примерима такође је позиционирано ниско, у 'долини':

*Пун дол иверки (Орловић 1902, Македонија, област Пореч)
Полн дол деланки (Стойкова 1970, 262).*

Ћути као риба

Неке од кључних карактеристика 'рибе' које ће се касније одвојено јављати у традицијском фолклору набраја староенглеска загонетка број 85 из Ексетер збирке.⁸ У питању су 'немост', специфично кретање кроз воду и животна везаност за њу. Међу неколико универзалних модела загонетака за рибу описаних у монографији Арчера Тејлора, за ову анализу посебно су значајни модели са структуром низања елемената према броју ногу 'безноги, двоноги, треноги, четвороноги' (Taylor 1951, број 466–468 § 6) од којих само први елемент 'безноги'

⁸ Према најчешће коришћеном преводу на савремени енглески Crossley-Holland 1993: My home's not silent, but I am not loud-mouthed. The Lord shaped our course together: I'm swifter than he, sometimes stronger; he's more treuuous. At times I rest; he must run onward. But I live in him all the days of my life; if we're divided I'm certain to die. Хронолошки развој и историјат истраживања ове 'најпознатије, најстарије и најраширеније' загонетке приказао је чешки фолклориста Вацлав Флајшханс (Flajšhans 1925, 7–8).

– денотира рибу; као и загонетка са низањем негација 'јаше не по путу, удара без штапа' (Taylor 1951, број 823–824 § 9) која описује цео процес пловидбе у чамцу и риболов као у горе наведеним руским примерима. Оба ова типа структуре адаптирана су из традицијског фолклора у веома познатој Толкиновој књизи о Хобиту, чиме су отворила пут да се обе загонетке о риби поново пренесе усменим путем:

Alive without breath, As cold as death; Never thirsty, ever drinking, All in mail never clinking. [Жив без дисања, хладан као смрт, никад жедан, стално пије, сав у панциру никад не звечи. У књижевном преводу Мери и Милана Милишића: *Жива без ваздуха, ко смрт хладна, никад жедна, увек пије, у оклопу сва, не звечи никад.*] // *No-legs lay on one-leg, two legs sat near on three legs, four legs got some.* [Безноги лежи на једноногом, двоноги седи на треногом, четвороноги је добио нешто. Односно, у књижевном преводу: *Без ногу лежи на једној ноzi, поред ње седе две ноге на три ноге, а и четири ноге добију мало.*] 'риба на једноногом столу, човек за столом седи на треношцу, мачка је добила кости' (Tolkien 1998, 1999).

Загонетке за 'рибу' у Новаковићевој збирци граде се на морфологији животиње, али и њеном начину кретања кроз воду, а слични примери постоје у бугарском фолклору. Кључну дистинкцију у односу на копнене животиње за традиционалну таксономију представљају специфичан реп и пераја, али и необичне очи и невидљиве уши:

У нашега Ђафера око пркна два пера и четири тефтера (варијанта Вука Врчевића са коментаром: „Мисли се на рибу и њезина пераја“, Новаковић 1877, 194).

Ни клано, ни драно, со очи отворени, со уши затулени (Стойкова 1970, 262).
Дълго, на връхчеца остро, на опашката метла (Стойкова 1970, 262).

Специфично кретање рибе кроз воду такође се користи као кључна карактеристика за одгонетање:

Свиња рије а трага јој није (Новаковић 1877, 193).

По еден път един стап оди, оди, превърти се (Стойкова 1970, 261).

Опис брзине пливања карактерише и следећи албански пример:

Ако нестане, оста; ако се појави, неста (Трнавци, Чета 1981, 60–1).

Загонетке које описују кретање рибе кроз воду могу имати и структуру низања негација:

Шта без нога бежи а без рука граби? 'риба у води' (Караџић 1897, 380). Одсуство делова тела потребних за кретање по земљи карактерише бројне словенске варијанте, бугарски: *Крила има, не лети, крака няма, а бязя – не можеш да го стигнеш* (Стойкова 1970, 261); белоруски: *1385. Крыллі ёсць, ды не лятае; ног няма, ды не дагоніш.* Исту структуру имају и следеће руске варијанте: *Ног нет, а ходит, крылья и есть а летать не может* (ППЗ 1961, 208); *Крылья есть, да не летает, ног нет, да не догонит* (Садовников 1876, 198).

Следећа херцеговачка загонетка нејасна је и на лексичком и на логичком нивоу. Може се претпоставити да је замена за 'рибу' паремема *пошкунџић Ђидореса*, а први део текста, који садржи паремему *хер накићер*, уз коју стоји одређење велике количине (број 300), можда се односи на крљушт. Загонетка се на лексичком нивоу евентуално може поредити са бројним варијантама загонетке за 'невесту' (варијанте паремема у: Sikimić 1996, 146–147).

Триста хера накићера, а међу њима пошкунџић Ђидореса 'риба' (Мићевећ 1952, 353, Попово поље у Херцеговини).

Риба се среће и у питалицама које су структурно засноване на игри речима – фонетском амбигвитету (Pericello, Green 1984, 79) – а не на логици загонетке:

Шта има на теби рибље име? – Рибџић (на длану месо од палца) (Новаковић 1877, 261).

Бројне питалице које постоје у Новаковићевој збирци су семиметафоричне или, често, буквалног значења и нису засноване на представама (Pericello, Green 1984, 106), па зато не могу да буду део традицијске слике света:

Зашто се струже риба? – Јер не има перја да се чуна (Новаковић 1877, 249), бугарска варијанта: *Зашто се стърже рибата? Защото не може да се дере* (Стойкова 1970, 535),

Има ли више рибе или камена у мору? – Више рибе, јер је камење на дну (Новаковић 1877, 249), *Која је риба најмања? – Она у које је реп најближе глави* (Новаковић 1877, 252).

Царево метално одело

Српски рибљи паремиолошки корпус карактерише велики број хапакса – односно, релативно велики број различитих загонетака за које постоји само једна варијанта или варијанте са другачијим денотатима. Једна загонетка записана у јужном делу Херцеговине (Зупци) има одгонетку 'тигањ и риба кад се прига':

Перулија патка пера су јој глатка, перулија патак пера су му лакат (Поповић 1892, 175).

За разлику од денотата (као 'тигањ и риба') дефинисаног у збирци, вероватно је редослед набрајања обрнут: риба је означена као „глатког перја”,⁹ а тигањ има дршку дужине лакта. Иначе, одмеравање дужине лактом може имати еротску конотацију (уп. Сикимић 2013а), па тако и ова загонетка у целини.

⁹ Рибља крљушт се у севернословенским загонеткама са структуром низања негација означава као 'не перје': белоруски примери: 1376. *Скубу не пер'е, ем не мяса. // 1377. Кіну не палку, заб'ю не галку, скубу не пер'е, ем не мяса. // 1378. Шыбну, ды не палку, заб'ю, ды не галку, скубну, ды не пер'я, ем, ды не мяса.* руски: *Кину я не палку, убью не галку, оциплю не перья, съем не мясо.* (Садовников 1876, 199).

У следећој варијанти исте загонетке записаној крајем 19. века у Црној Гори, одгонетка је само 'тигањ':

Перулија патак, шија му је лакат, перулија патка, шија јој је глатка 'просуља' (= 'тигањ') (Лопичић 1897, 122, Црна Гора), или је у питању нека локална врста патке (паремема *перулија патак/патка*).

Крљушт се у загонеткама универзално пореди са новчићима: *Одојче мало, малено, све парама прекривено* (Трнавци, Чета 1981, 60–61), белоруски пример: 1375. *Ва ўсіх дзетак адзенне з манетак*. Бугарски: *Много пари има, ама не вѣрвјат. Љоспите на рибата*' (Стойкова 1970, 261). Једна загонетка из горњег Подриња пореди рибљу крљушт са опанцима:

Један ђевап меса триста опанака 'риба и љуске њене' (Јелисавчић 1893, 116). Овај се текст загонетке заснива на истом односу квалитетне хране и одбачених отпадака као што је то у случају 'рака' у руским загонеткама, што ће бити касније у тексту показано.

Црногорац и приморац на трпези

За загонетање рибе као врсте хране постоје потврде из античких времена. Примери које доноси грчки перипатетичар Клеарх говоре да је загонетање било у великој моди у његово време (4–3. век пре н. е.). Његови примери су посебно узети из пикантних поља сексуалних активности и кулинарских задовољстава, типа „који сексуални положај пружа највише задовољства“, „која врста рибе је најјукснија или је најбоља у конкретној сезони“ и „коју рибу треба јести када се појаве звезде Арктурус (Волара), Плејаде (Влашићи) или Сиријус (Псећа звезда)“. Клеарх, наравно, инсистира на одређеним темама из моралистичких разлога, у доброј перипатетичкој традицији. Његов је циљ да контрастира хедонистичким потребама својих корумпираних савременика мудрошћу и умереношћу старих времена (Konstantakos 2010, 259–260).

Фолклорна грађа свакако може да укаже на социјалну раслојеност у време могућег настанка фолклорног текста ако се позабави троговима хране у њима, па тако и улогом рибе у исхрани становништва.¹⁰ У средњем веку риба је била посебно важна за манастире, а јела се и на дворовима владара и властеле. Ловила се у рекама, језерима и рибњацима, а у градовима у унутрашњости продавала се и морска риба. Од морских плодова спремане су још и хоботнице, сипе, шкољке и икра (Поповић, Тимотијевић, Ристовић 2011, 113).

Неколико питалица из Новаковићеве збирке успешно сведоче да се риба у јужнословенској традиционалној култури није сматрала за посебно квалитетну храну, али да је ситна риба, слабијег квалитета, била уобичајена у исхрани:

¹⁰ Уп. у овом смислу истраживање Монике Кропеј о исхрани на грађи словеначких бајки (Кропеј 1997).

*Која је риба најбоља? – Она на столу гладна човека (Новаковић 1877, 252)
Кад су мале рибе добре? – Кад нема великих (Новаковић 1877, 250). Бугарска варијанта: Коге се яде дребна риба? Когато няма едра (Стойкова 1970, 534).*

Следећа Вукова загонетка још један је доказ за тврдњу да је део његовог корпуса записан у крајевима у близини Јадранског мора, где се могла набавити и морска и слатководна риба. Сасвим у складу са економским и социјалним положајем корисника традиционалних загонетака, Вукова загонетка не прави дистинкцију у квалитету понуђених риба:

Црногорац и приморац у један лонац 'риба из мора и из друге воде па кад се заједно варе' (Караџић 1897, 377).

Риба је укусна за јело без обзира на кости:

Наша Ајша пуна длака, али је и цару слатка 'риба' (Новаковић 1877, 193).

Ромска загонетка показује морфологију рибе, али само ону која је релевантна за исхрану: постојање танких костију вероватно указује на кулинарски лошије врсте рибе, као у претходном примеру у коме се рибље кости пореде са 'длакама'. На сличан начин, у ромском примеру се пореде са 'трњем':

Споља меснато, изнутра трновито 'риба' (Ђурић 1980, 36–37).

Погоди ко долази на вечеру

Белоруски и руски корпус традицијских загонетака садрже бројне варијанте загонетке сложене структуре у којој се, као спољни, редувантни оквир централног дела загонетке, описује позив на свечани обед или вечеру и дијалог који је том приликом вођен. Особа позвана на вечеру одговара у форми праве загонетке са структуром низања негација: 'не иде по земљи, не гледа на небо, гнездо не свија, децу не изводи, траг не оставља', дакле у питању је сет карактеристика којима се у загонеткама одређује 'риба':

У красной девишки кушали господа; покушавши Богу молились: „Благодарим тебя, красная девица, за хлеб за соль, просим к нам в гости!“ Девица отвечает: „Я по земле не хожу, на небо не гляжу, гнезда не завожу, а детей вывожу“ (Садовников 1876, 198, уп. варијанте на стр. 200 у којим је риба позвана у госте код цара: 1384. Звау мяне цар на абед, на вячэру: «Мая жонка не такоуская, сама не идзе, дзяцей не вядзе, па зямлі не ходзіць, слядоў не робіць»).

Загонетка постоји у краткој, основној форми, а мотив 'не иде по земљи, не гледа на небо' потврђен је у још неколико варијаната:

Я по земле не хожу, вверх не гляжу (Садовников 1876, 198).

Српска традицијска култура уз рибу везује још једну особину, а то је – глад, тако је у Левчу забележена изрека: *Гладан као пас (или риба)* (Ст. М. М. 1900, 190).

Једна ромска загонетка заснива се на важној одлици риба која је иначе добро посведочена у другим фолклорним жанровима, а то је њена – немост:

Међу животињама – без језика (Ђурић, Рајковић 1980, 117).

Речник словенских старина управо ову одлику риба – немост – истиче у први план, и у том смислу се помиње забрана да се деца хране рибом пре него што проговоре (СД 2009, 505). Немост је, како се указује у истом речнику, одлика света мртвих, што је утицало на представу о рибама као душама (како душама умрлих тако и нерођене деце). Овај речник даље износи став да белоруска загонетка: *На тым свете живый, а на гэтым мяртвый* (односно, из белоруског корпуса: 1382. *На тым свеце живы, а на гэтым мёртвы*) илуструје везу рибе са душама умрлих које се налазе на „на оном свету“. Корпус словенских загонетака (а тако и универзални корпус) о 'риби' показује да су 'овај' и онај свет' у овој загонетици ипак метафора за 'воду' и 'копно' и да није у питању неметафоричко значење.¹¹ Овакво неметафоричко значење има следећа ромска загонетка у којој је 'песак' заиста место на коме риба не може да живи, за разлику од воде: *У води јој дом и пород. Погоди шта је: песак јој самртна постеља* (Ђурић, Рајковић 1980, 117).

Смрт на песку

Следећа Новаковићева загонетка вероватно описује већ уловљену рибу јер се позиционира на копну (*нијесак*). Денотат 'риба' замењен је семантички нејасним паремама *слаткомеда тврдомуза*:

Слаткомеда тврдомуза на нијеску пландовала (Новаковић 1877, 193).

Бројне балканске потврде загонетака о риби грађене су на опозицији копно : вода која корелира са опозицијом смрт : живот. У турском примеру: *У води као код куће, на земљи без свести* (Ђурић, Рајковић 1980, 117); у албанском: *Угине кад на суво изађе; оживи кад у воду падне* (Трнавци, Чета 1981, 60–61). Копно као локус смрти воденог бића, у следећој питаљници замењено је 'сунцем': *Шта сунце закла? – Рибу* (Новаковић 1877, 266).

У белоруском фолклору смрт чека рибу у посуди за кување (лонцу, тигању): 1379. *Круць-верць – у чарапочку (у гаришку) смерць. // 1380. Круць-верць – над чарапочкам смерць. // 1381. Круць-верць – на патэльні смер'ць.*

¹¹ Српски фолклор такође садржи пример метафоричког лоцирања денотата у 'овај' и 'онај свет', где се метафора односи на простор на земљи и испод земље, а денотат је 'кртица'. Слично као за рибу у белоруском примеру, 'овај', тј. надземни свет заиста је животно опасан по кртицу, за разлику од 'оног', тј. подземља који је њено природно станиште: *Овог света плаћа (главом), оног света коси и доноси.* (Радојевић 1900, 15).

Паремиолошки диверзитет риба

Рибљи диверзитет је у јужнословенској паремиолошкој традицији веома ограничен.¹² Не постоје различите врсте риба ако се изузме Врчевићева потврда за рибу 'бакалар'. Идеја загонетке није опис велике дужине рибе 'бакалар', како то на први поглед изгледа:¹³

Дуг дугоња мртав лежи; код нас му је реп, а глава у Мисир (Новаковић 1877, 4).

Вук Врчевић је записао и једну питалицу са истим одговором – 'бакалар': *Што без главе по свијету хода?* (Новаковић 1877, 268), што показује да се у другој половини 19. века у крајевима у којима је Врчевић сакупљао фолклорну грађу (Јадранско приморје, Херцеговина, Црна Гора) продавао увозни сушени бакалар. Управо ова питалица показује тачан пут за одгонетање загонетке о 'бакалару' као дословне, а не метафоричне јер се сушени бакалар (заиста мртав) продаје без главе: реп јесте 'овде', али је његова глава заиста на неком другом месту. Загонетка са паремиолошком формулом *дуг дугоња* иначе је уобичајена за денотат 'дим' (Sikimić 1996, 293).

Још једна риба, овог пута речна – *клен*, шири паремиолошки диверзитет српских традиционалних загонетака, мада у форми питалице:

Једно име и у гори и у води 'клен' (Влајинац 1925, 208).

Frutti di mare

Хришћанска култура има посебан, веома сложен однос према воденим животињама који овде неће бити анализиран. Ипак, одређена етимолошка предања записана на Балкану указују на перцепцију воденог света као једне засебне целине. Такво је, на пример, следеће етиолошко предање о раку и риби записано у Алексинцу (Филиповић 1900):

Кад су Исуса Христа разапели на крсту, онда је из њега потекла крв. Тада Бог умеси један хлеб од оне крви и баца га у море, да га поједу морске животиње. Кад виде риба овај хлеб одгризе и поједе мало, па позва рака да узме и он мало да види какав је али рак кад дође близу поњуши хлеб па

¹² Албански фолклор има загонетку за 'јегуљу' (Трнавци, Чета 1981, 50–51), а румунски фолклор загонетку за 'пастрмку' из жупаније Сучава (Молдавија), која помоћу узвика описује брзо кретање ове рибе: *Ciuști prin apă, zip sub peatră*. [Ћуш кроз воду, иш под камен.] (Gorovei 1898, 277).

¹³ Мера 'велике дужине' од места где се загонета до неког реалног, веома удаљеног топонима уобичајена је иначе за загонетке о 'путу', који се, на пример, у Новаковићевој збирци, описује као 'мачак са репом до Чачка' или 'посуђе поређано до Цариграда или Варадина'. Велика дужина 'пута' означава се дужином неког предмета или бића – 'до неба' (Новаковић 1877, 181).

се устукну натраг. Кад то виде Господ благослови да риба има црвену крв, а рак да иде натрашке.

У румунским легендама из Мунтеније такође постоји мотив рака везан за Исусово распеће: Исус је био разапет а целати су хтели да му забоду два клина у оба длана, један у прекрштена стопала и један у стомак. Рак је украо највећи клин и побегао са њим ходајући унатрашке. Био је благословен да се једе током поста и мрсним данима, да иде унатраг и да буде стављен на небо, а у једној варијанти да се не уцрвља када умре и да се не усмрди (Brill 2006, 169–170). Варијанте типолошки сличне румунске легенде садрже и мотив благослова жабе од стране Богородице – да се не усмрди кад умре (Brill 2006, 176–180).

Следећа варијанта анегдоте о свадљивој жени гради се на апсурду изједначавања рибе и рака (Златковић 2007, 201). Текст је категоризован као 'шаљива прича', а запис је из села Власи, али је сасвим јасно да су у питању стихови, што је сам приређивач и технички нагласио:

Некоја си жена, а све су такве, све казувала наопако. Муж увати рибу и каже: – Увати сам рибу! А она: – А, да видим! Погледа, па каже: – Овова рак. Неје риба него рак! И тека често било. И једампут њој рекља: – Добро, жено моја / Нека буде воља твоја / Нека буде риба рак / Нека буде веча цак!

У другим јужнословенским кумулативним варијантама овог мотива, поред пара *риба* и *рак* (у пиротском примеру изузетно и *врећа* : *цак*), верижно се нижу следећи парови: *репа* и *мак*, *бунда* и *фрак*, *сунце* и *мрак*, *цура* и *враг* (песма, хрватски фолклор). Бранислав Крстић у свом *Индексу мотива народних песама балканских Словена* наводи само једну потврду овог текста, као мотив 'тврдоглава жена': *Ја ухватих рибу, жена вели рак! / Ја ужегох лампу, жена вели мрак! / Жено моја, жељо моја, нека буде воља твоја. / Нека лампа буде мрак* (Versa 1944, 71).

Акватички пар 'риба и рак' представља словенску фолклорну формулу, слично пару 'жаба и рак' (уп. анализу у: Ђурић 2013).

Клечо клечи, риба лови 'рак' (Стойкова 1970, 262).

Ова парна формула јавља се и као парна одгонетка у бугарским и белоруским загонеткама:¹⁴

Донесете ми нај-напред нагоре-надолу, а после напред-назад! 'риба и рак'
(Стойкова 1970, 263).

¹⁴ Фролова 2012 показује да денотат загонетке може бити јединични центар или један од центара референцијалног поља. Приликом избора моноцентричног референцијалног поља у одгонечи није представљена структура ситуације чији је део денотат. Код дво- или полицентричног поља таква структура се одражава у одгонечи. Моноцентрични начин представљања денотата преноси ситуацију искључиво у текст загонетке, а дво- и полицентрични начини чувају ситуативност и на нивоу представљања денотата у одгонечи и на нивоу његовог кодирања у загонечи. Начин представљања денотата у одгонечи и начин његовог кодирања у загонечи су повезани.

1387. *Прасіў цар царыцу: «Прыйдзі на вечарніцу, зямлёю не ідзі, на неба не глядзі».* // 1388. *Прасіў цар царыцу да сябе на вячоркі, а яна кажа: «На неба не гляджу, па зямлі не хаджу, да цябе не пайду»* 'рак и риба'.

Фолклориста Савелиј Сендерович (2008, 52) управо на руској загонеци: *По земле ходит, а неба не видит* ('свиња') показује да постоје загонетке са буквалним значењем, које пре одгонетања изгледа као метафоричко. Ипак, да би оваква загонетка била могућа, непоходно је да постоји и широко распрострањена верзија, структурно скоро идентична загонетка са метафоричким значењем, као што је горенаведена белоруска о 'раку и риби' саграђена на негацијама ('не иде по земљи, не гледа небо'). Загонетка о 'свињи' само изоставља прву негацију у структури текста, а глагол 'гледати' замењује се скоро синонимом 'видети' ('иде по земљи, не види небо').¹⁵

Сличан пар водених животиња као што су 'риба и рак' представљају 'оботница и рак' у следећој Новаковићевој загонеци приносника Вука Врчевића:

Репатица бана звала, ходи, бане, на моја врата; у мене нема ниједне кости осим једне чим ћу те убости (Новаковић 1877, 147).

Ова загонетка иначе има и елементе опсценог: 'апелацију' (обраћање једног актера другом) и убадање уз помоћ 'кости'.

Једна кајкавска загонетка уз рибу и рака придружује пужа у набрајању три јела за три новчића, а која се међусобно разликују по начину кретања. Рак се одликује кретањем уназад, риба иде 'тамо-амо', а пуж иде 'полако'. Осим окупљања три јефтине намирнице на једном месту, сва три описана начина хода су паремиолошки стереотипи, као што ће даље бити показано за рибу и рака:

Tri jestvine za tri zeksera: za zekser počaso, za zekser simitam, za zekser najpre i nazaj 'пуž, риба и рак' (Lang 1914, 112).

Црвено и црно

Универзално распрострањена структура загонетке за 'рака' сасвим је једноставна и састоји се у опонирању две боје: (најчешће) црне и (обавезно) црвене које означавају реалну трансформацију истог објекта (рака) насталу његовом термичком обрадом, у загонеткама описану променом места, односно положаја у простору или (нетрансформисаном) реалном променом: жив > мртав.

Арчер Тејлор овај модел загонетке описује као 'изнутра црно, споља црвено' (Taylor 1951, 630; број 1542–1543 § 2, када, на пример, 'свештеник после смрти постаје кардинал') указујући на то да је контраст црно : црвено уобичајен и за загонетке о (чађавом) лонцу и пламену (уп. и Sikimić 1996, 33).

Промена места којом се описује трансформација сирово > кувано, а која условљава промену боје денотата, експлицитна је у следећој бугарској варијанти

¹⁵ О начинима редукције традиционалне загонетке на шалу уп. Сикимић 2011, 596–597.

из које је изостављено именовање локуса у коме се промена догодила. Овакво изостављање локуса додатно потенцира могуће опсцено читање загонетке:

Пѣхни го зелен, извади го чѣрвен (Стойкова 1970, 263).

Рак мења боју из црне у црвену када иде на 'купање' и чешкој потврди: *Černý do koupele, červený z koupele* (Erben 1937, 23), а тако је и у белоруским варијантама у којима неименовани денотат одлази у 'бању' (традиционално севернословенско купатило): 1394. *Што гэта ідзе ў лазню чорна, а з лазні чырвона?* // 1395. *Ідзе у лазню чорны, а з лазні красны.* // 1396. *Як у баню ідзе, дык чорны, як з бані, то красны.* // 1397. *Чоран, як воран, у баню папау – чырвоны стау.* У 'бању' се неименовани денотат упућује и у руским варијантама: *Идет в баню черен, а выходит красен* (ППЗ 1961, 209, варијанте постоје и у зборнику Садовникова). 'Бања' као влажно, затворено место у коме се догађа трансформација, односно промена боје, један је од елемената који олакшава опсцено читање ове групе варијаната загонетке о раку.

У једном аромунском примеру промена боје условљена је променом локуса вода : ватра који такође указује на термичку обраду, односно прелазак си-ровог у кувано:

N-vali lai și-n foc aroș (Gorovei 1898, 315; превод у збирци Настев 1980, 35: У реци црн, у ватри црвен).

Промена боје условљена је и опозицијом жив : мртав у једној Новаковићевој загонечи и питалици:

Живо црно – мртво црвено (Новаковић 1877, 191, запис из Ђуприје)
Ко поцрвени кад умре? – Рак (Новаковић 1877, 257).

Иста опозиција жив : мртав забележена је у следећим белоруским примерима:

1389. *Жывы—чорны, памрэ – чырвоны.* // 1390. *Як жывы, дык чорны, як памрэ, дык чырвоны.* // 1391. *Пакуль жыў – чорны, памрэ – стане красны.* // 1392. *Што па смерці найпрыгажэйша?* // 1393. *Хто жывы чорны, а па смерці чырвоны?* Исти поступак је примењен у руским примерима: *Когда я черен – я куслив и задорен, а лишь покраснею, так и присмирю* (ППЗ 1961, 228), *Кто после смерти красен?* (ППЗ 1961, 228).

Црвена боја рака је део јужнословенске слике света. Постоје бројне потврде изреке која о овоме сведочи, нпр. потврда из околине Крагујевца са почетка 20. века: *Црвен к'о рак (или – жар) 'каже се за некога, или нешто што је много црвено'* (Радојевић 1900: 12).

Рак кројач

Универзално је, такође, поређење рака са различитим занатлијама или делова његовог тела са одговарајућим занатским алаткама. У овом смислу је креирана и

питалица у којој се ракови краци пореде са маказама (турцизам *маказе* већ је у целини адаптиран у језик српског фолклора, за разлику од других, ниженаведених словенских примера у којима се 'маказе' означавају словенским термином, нпр. буг. *ножици*, блр. *ножанкі*, рус. *ножницы*):

Ко своје маказе никада не бруси? 'рак' (Петровић 1896, 252)

Ко своје маказе не оштри? 'рак' (Ивановић 1900, 156).

Бугарска загонетка за 'рака' такође се позива на кројача, али има структуру низања негација: *Ножици имам, кројач не съм, във вода живее, риба не съм* (рак) (Стойкова 1970, 263); а тако и белоруске варијанте: 1403. *Ножанкі у руках, шарсцінка у зубах. // 1405. Не каваль, а з абицугамі (кляіычамі)*. Са негацијом заната (обућарског и кројачког) и руски су примери: *Сапожник не сапожник, портной не портной, держит во рту щетину, в руках ножницы* (ППЗ 1961, 228, варијанте у Садовников 1876, 209).

Ход уназад и велики број ногу ('девет')¹⁶ карактерише 'рака' у бугарској загонети:

Иво се возит со девет лози и напред одит, и назат одит, сам бог се чудит како се возит (Стойкова 1970, 262). Бројне српске варијанте ове загонетке могу се атрибуисати различим денотатима, а често се односе на 'паука' (Sikimić 1996, 116–118).

Следећу загонетку о раку објавио је алексиначки часопис „Кића“ 1900. године као „српску“, а као место записа наведен је Битољ. Из угла савремене фолклористике, ова македонска загонетка као довољну дистинктивну црту за дешифровање загонетке о раку користи ход унатраг:

Има едно нешто – со главата оде назад, а со опашката оде напред (Радивојевић 1900, 92; иста загонетка наведена је као бугарска у: Стойкова 1970, 262).

Белоруска питалица указује само на дистинктивно обележје хода уназад: 1404. *Хто задам ходзіць?* Други модел белоруске загонетке за 'рака' нема реалан број у значењу 'многа, велика количина' ногу. Морфолошки опис рака састоји се у мноштву ногу, дугачким брковима и карактеристичним покретима репа: 1398. *Ногі многі, вусы доўгі. // 1399. Ногі многія, вусы доўгія, а хвосцікам брык-брык-брык. // 1400. Ног многа, вусы длінны, а хвосцікам ляп ды ляп. // 1401. Ногі у ногі, вусы доўгі, па хвасту шлѐп, шлѐп. // 1402. Ног многа, вусы доўгія, а хвосцікам пахліпвае*. Постоје и бројне руске потврде: *Ноги многи, усы длинны, хвост брык, брык* (ППЗ 1961, 228, Садовников 1876, 200).

И следећа руска загонетка изграђена је на великом броју ногу као дистинктивној карактеристици (овде израженом бројем 12). Замена денотата 'лађа' (рус. *корабль*) имплицитно указује на везу са воденим простором денотата 'рак' уз велики број ногу (12):

Бежит корабль об двенадцати лап (ППЗ 1961, 202).

¹⁶ Арчер Тејлор бележи низ модела загонетака за рака, од којих се већина односи на нестандардан број ногу (Taylor 1951, 48–55 § 7 и 99).

Руске загонетке садрже и варијанте са структуром негације, у којој се комбинују или постоје самостално формуле 'много ногу без копита' и 'два рога али не боду', нпр.: *Два рога, а не бьет, шесть ног без копит* (ППЗ 1961, 228; Садовников 1876, 200); *Шесть ног без копыт* (ППЗ 1961, 228).

Једи, ионако ће се бацити

Следећа Вукова загонетка несумњиво описује рака као храну. Рак је, као и риба, посна храна, зато је и било логично креирање паремеме *посница* којом је покривен. Од рака се за јело користе само његови краци, а њихов садржај се очигледно у традицијској култури сматрао за 'икру' по облику упоредиву са зрнењем пшенице (*јарица*):¹⁷

У наше поснице туне ноге јарице 'рак с икром' (Караџић 1897, 375).

На компликованом поступку извлачења јестивих делова из ракове љуштуре засноване су и руске загонетке у којима се чишћење рака пореди са чишћењем ораха из љуске и гомилом отпадака које остану после јела:

Чем больше ешь, тем больше остается 'ракови и ораси' (ППЗ 196, 228).

Као одгонетка у руским изворима су наведени ораси или рак кад се кува (Садовников 1876, 169, 290); иначе Садовников загонетке о 'куваном раку' укључује у поглавље о храни (Садовников 1876, 65).

У румунским загонеткама рак се кува у дну лонца или котла:

Cerceluș cu coarne, ferbe'n fundul oalei. // Cercelușul mării, pe fundul căldării [Минђушица са роговима, кува се у дну лонца. // Морска минђушица у дну котла] (Gorovei 1898, 314).

А у среди живо мрда

Стојан Новаковић нема загонетку за денотат 'шкољка' без обзира на чињеницу да потврде ове реалије имају у светском паремиолошком корпусу велику старину (свакако је најпознатија староенглеска загонетка број 77 из Ексетер збирке). Ипак, загонетке за ову водену животињу познате су у балканском фолклору, па су тако у румунском корпусу из 19. века забележене следеће варијанте загонетке која се у српском фолклору обично везује за 'корњачу'¹⁸ ('две посуде, међу њима нешто живо/месо'):

¹⁷ У питању је модел текста којим се загонета различито вође у форми рецепијента, на пример, 'смоква', уп. Сикимић 2013.

¹⁸ Детаљну анализу овог модела загонетке у српском и балканском фолклору, њене денотате и географске ареале в. у: Sikimić 1995, 181–183. За наслов овог одељка узет је фрагмент из пиротске загонетке о 'корњачи', односно жељки: *Озго камик, оздо камик, а у среди живо мрда*. (Ризнић 1899, 5).

Copae peste copae, la mijloc carne de oaie. // Sus copae, jos copae, la mijloc carne de oaie. [Копања на копањи, у средини овчије месо. // Горе копања, доле копања, у средини овчије месо] (Gorovei 1898, 332).

Бугарски фолклор за 'шкољку' такође примењује загонетку са широко познатом структуром 'обучен у велики број кожиха':

С деведесе и девет кожиха във вода стои, – и зиме, и лете се му е студено. 'шкољка' (Стойкова 1970, 262). Формула облачења у велики број кожиха у српском фолклору има различите денотате ('купус', 'лук', 'кокошка'), али не и лоцирање у воду (Sikimić 1996, 163–164).¹⁹

Арчер Тејлор, сасвим очекивано, региструје опцене моделе загонетке за 'остригу' грађене по моделу 'храпаво споља, глатко унутра':

Rough on the outside, smooth within, nothing can enter but a big flat thing.
When it enters, it wriggles about, and that is the time the goodie comes out.
[Храпаво споља, глатко унутра, ништа не може ући осим велике равне ствари. Када уђе, провлачи се тамо-амо, и тад и добри изађе напоље.]
(Taylor 1951, 576, запис из Њу Орлеанса).

Месо без костију

Загонетке за 'пијавицу' само делимично се везују за воду као локус, а знатан број загонетака односи се на њен паразитски начин живота и физиолошку особину да закачена за тело пије крв. Загонетке се даље граде и на одговарајућој употреби у традиционалној медицини. Будући да пијавице живе и у слатким и у сланим водама, дистинкција море – река није одлучујућа за обликовање структуре загонетке.

Модел загонетке 'без костију преплива море', углавном са одгонетком 'пијавица', Арчер Тејлор у словенском свету налази у пољским и Новаковићевим загонеткама, а затим у европском оквиру још међу бретонским, француским и шпанским загонеткама. Ван Европе потврђене су арапске, турске, персијске и разне индијске варијанте (Taylor 1951, 90–91, § 264–265). *Море* које се често помиње као локус замењује заправо 'воду', била она слатка или слана.

Стојан Новаковић бележи поменути модел текста као питалицу:

Што плива водом, а коштица нејма? – Пијавица (Новаковић 1877, 273).

¹⁹ Деведесет и девет кожиха у које је обучена шкољка представља фолклорну формулу – овде број 99 нема своју тачну нумеричку вредност већ се њиме само изражава нека неодређена велика количина. Избор бројева којима се у фолклору изражава 'велики број' ипак је ограничен, тако у загонеткама број кожиха у који је денотат обучен може бити за 'црни лук' – 9, 12 и 39; за 'кукуруз' – 9, 12, 33, 100 и 300 и за 'кокошку' – 39 и 100. Број 39 (у форми *тридесет*) карактеристичан је за јужни и источни део јужнословенског ареала, уп. Sikimić 1996, 120–123. Фолклорна веза са великим бројем 'кожиха' успоставља се и преко балканске легенде о Баба Марти и бројним кожусима у које је била обучена. У румунским варијантама исте загонетке реални број одевних предмета у који је обучен денотат 'лук' је знатно мањи, али је и даље у питању формула којом се изражава 'велики број': 7, 9, 12, уп. Gorovei 1898, 67–68.

Све три Новаковићеве варијанте загонетке о 'пијавици' послао је Вук Врчевић (Новаковић 1877, 167) и све три се односе на њен паразитски начин живота, а једна [3] експлицира њену употребу у медицини.²⁰ У примеру [2] постоји и паремиолошка формула 'месо без костију' која у јужнословенском фолклору носи уобичајену опсцену конотацију:

[1] *Криво ти је; криво ми је; на очи нам све крв пије.*

[2] *Месо је без кости, нема зуба ни очи, живо, гадно, а вазда гладно.*

[3] *Нема очи ни главе, а цар га пуштаје, да му крв пије.*

Албанска загонетка за 'пијавицу' такође се гради на мотиву 'месо без костију': *Црна биволица без иједне кости* (Трнавци, Чета 1981, 58–59).

Белоруске варијанте такође се групишу у две целине: део који се односи на препливавање мора (1407. *Без моста, без коства, без носта усю канаву перапльиве.* // 1408. *Без костачкі, без хрѣстачкі усе мора перапльиве.* // 1409. *Без касцей, без мазгоу перапльиве мора.* // 1410. *Чорны, малы хоць якое мора перапльивае.*), и други који описују паразитски начин живота (1406. *Без рук, без ног, без зубоу за цела кусае.*), у који се укључује и руска варијанта: *Кровь пью, а жизнь даю* (Садовников 1876, 211).

Мотив 'препливавања мора'²¹ бића 'без костију' имају и неке српске варијанте загонетке о 'глисти', што је сасвим логично имајући у виду морфолошку сличност и идентично станиште глисте и пијавице. Оваква инверзија денотата пијавица > глиста није могућа у типу загонетака који се гради на физиолошкој особини паразитирања:

Ујма дујма кости нема, а море преплива (Новаковић 1877, 30).

Пун рупа држи воду

Свест о томе да је 'сунђер' морска животиња свакако је изгубљена у традицијској култури и 'сунђер' се загонета као предмет са конкретном употребом, као артефакт, део предметног света. На први поглед је необично постојање загонетке са денотатом 'сунђер' у Новаковићевој збирци из друге половине 19. века, када су на терену записиване загонетке за ову збирку. Међутим, Новаковић има само једну потврду и то преузету из најстаријег извора загонетака који је 1761. у Бу-

²⁰ Турска и новогрчка загонетка: *Доле запис, горе запис, докторова ћерка то је.* 'пијавица' (Ђукановић, Рајковић 1980, 111) // *Водени доктор, црн и таман; када је жедан и пије – лечи болесне.* (Hanson 1999, 156) експлицирају употребу пијавице у медицини.

²¹ У румунском фолклору 'море без обала' преплива – 'рак', улп.: *Ungur înarmat, trece marea fără vad.* // *Ungur înarmat, trece apa fără vad.* [Наоружани Мађар, пређе море без обала. // Наоружани Мађар, пређе воду без обала.] 'рак' (Gorovei 1898, 315).

диму (Календар за годину 1761) објавио фратар Емерик Павић.²² Ова загонетка свакако припада градској култури 18. века као и сама реалија:

Не јидем, све пијем, а не опијам се (Новаковић 1877, 217).

Исти закључак важи и за пример из збирке Вука Караџића у којој је неживо порекло артефакта 'сунђер' неспорно:

Нит' се рађа нит' умире, мртвом главом воду пије 'сунђер' (Караџић 1897, 358).

Збирка албанских загонетака (Трнавци, Чета 1981, 164–165) има две загонетке за сунђер, иначе у збирци смештене у категорију „Друштвени живот“: *Док је жива, слану воду пије; кад је мртва, слатку воду пије. Уста нема, воду пије, писмо брише*. Само прва од ове две албанске загонетке успоставља релацију између сунђера као живог бића у мору и његове касније употребе.

'Сунђер' је иначе као одгонетка забележен у корпусу Арчера Тејлора за модел загонетке 'рупе околу, држи воду' (Taylor 1951, 577, § 1424); у питању је варијанта записана почетком 20. века на Бахамским острвима²³ која се структурно не поклапа са наведеним Павићевим записом из 18. века. Сасвим у складу са својом типологијом загонетака, Тејлор посебно издваја модел 'пун рупа држи воду' (Taylor 1951, 605, § 1459–1463). У уводном делу за овај модел, Тејлор указује на Симфозијусову (*Symphosius*) збирку ауторских загонетака на латинском језику, која се датира у 4–5. век, а у којој је искоришћена ова контрадикција да би се описао 'сунђер'.²⁴ Тејлор помиње постојање савремених новогрчких варијаната и наводи пример: 'Брод са хиљаду рупа носи воду у град'.²⁵ Тејлор сматра да је ова контрадикција првобитно коришћена за 'сунђер', али је примењена на друге објекте у крајевима у којима је ова реалија мање позната (нпр. одгонетка 'сламени кров', у немачким загонеткама).

У складу са овим Тејлоровим објашњењем је и византијска загонетка за 'сунђер': *Порозно тело, а воду ипак држи, безбројне су рупе по њем' избушене, ал' гле чуда – унутрашњост влаге пуна! О, шта ти све ствараши, природо творачка, уз све остало што чудесно правиши, шупљикава тела ти течношћу пуниши* (Миловановић 1986, 51). И у овом случају у питању је употреба сунђера као техничког средства за брисање, а не опис живог бића насталог у мору.

²² О раду Емерика Павића и његовим календарима в. у студији Милована Татарина (Tatarin 2007).

²³ I know semet'in, hole all aroun', hole in de middle, an' yet still hol' water. (Taylor 1951, 577).

²⁴ У питању је загонетка LXIII, у хексаметру, као и све остале из Симфозијусове збирке: *Ipsa gravis non sum, sed aqua mihi pondus inhaeret; viscera tota tument patulis diffusa cavernis; intus lympha latet, sed non se sponte profundit.* ['Сама нисам тешка, али отежам од воде; набубре ми сви унутрашњи делови расути у отвореним шупљинама; течност се скрива унутра, али се не пролива својом вољом].

²⁵ Hanson 1999, 155 цитира следећу новогрчку загонетку за сунђер: 'Крчаг са хиљаду пукотина, ипак не испушта воду коју је попио'.

Уместо закључка: суво или мокро?

Анализе локалних корпуса традицијских загонетака могу да дају одговоре на питање – какав се денотат бира из ванјезичке стварности? Овај прилог је покушао да покаже рашчлањивост семантичког поља 'водене животиње' из угла традиционалне таксономије. Корпус традиционалних загонетака може да укаже на перцепцију биодиверзитета у конкретној традицијској култури, односно у њеном географском ареалу у случају да у корпусу постоји прецизно лоцирање записа конкретног текста загонетке.

Традиционална таксономија српског фолклора, овде егземплификована на специфичном корпусу загонетака, не разликује поједине врсте риба: рибе се и у тексту загонетке и у њеном другом делу (одгонетка) јављају искључиво као генерички појам и не развијају перцептивно сложену, али реално постојећу дихотомију на речне и морске рибе. Постојећа одступања од овог правила представљају само изузетак. Оваква макро визура риба у корпусу српских загонетака (језиком савремене екологије речено: непостојање биодиверзитета)²⁶ није типична за фолклорни корпус као целину. Друге водене животиње (рак, сунђер, пијавица), као и животиње на граници земље и воде (глиста, пуж, жаба) у анализираном корпусу поимају се искључиво генерички, а биолошко лоцирање у слану воду забележено је само у једној албанској загонети о 'сунђеру' и то само због логичке опозиције и секундарне везе са слатком водом на којој је загонетка изграђена.

У овом прилогу анализирани 'водене животиње' из угла савремене биологије припадају сасвим различитим врстама: рибе (Pisces) су кичмењаци и само код риба се у традицијској култури може сагледати биодиверзитет. Ракови (Crustacea) су зглавкари, пијавице (Hirudinea) су чланковити црви, сунђери (Spongia) су вишећелијски организми а и научна таксономија их је све до средине 18. века сматрала биљкама, шкољке (Bivalvia) су мекушци. Из анализе су изостале жабе (Ranae), без обзира на то што су оне водоземци.

Опсцене загонетке изграђене су на опозицијама суво : мокро; црвено : црно; рутаво : глатко. Ове опозиције део су фолклорних универзалија и не би се могло закључити да само у тематском скупу 'водених животиња' доминирају опсцени текстови са ефектом изневереног очекивања. Савремени фолклориста Савелиј Сендерович закључује своју монографију посвећену морфологији загонетке ставом о кључној улози опсцених загонетака у целокупном систему загонетања. По њему, класична загонетка треба да одговара следећим одликама: да допуњава табуисани сексуални садржај у његовим архетипским гротескним конфигурацијама; да га изражава у облику фигуре сакривања са двоструком одгонетком која се изговара или не; да сједињује метафоричке и буквалне описе;

²⁶ У оквиру савремених хуманистичких наука укључују се и еколошки усмерена истраживања, уп. на пример студију о диверзитету рибељег фонда у Дунаву у зборнику „Дунавом од Бездана до Београда“ (Костић 2012).

да користи рекурентне мотиве усмене традиције; да у декларисаној одгонечи назове предмет, пародијски сродан са латентним предметом и самим тим заврши гротеску на нивоу вишег реда (Сендерович 2008, 156).

Употреба лексеме *месо* у јужнословенским и неким другим примерима као замене денотата 'тело водене животиње' (риба, корњача, пијавица), као и паремиолошке формуле 'не-месо' за 'рибу' у севернословенским примерима, показује став традицијске културе о квалитету рибе као битно различите намирнице у односу на месо копнених животиња (уп. израз за нешто неодређено: *ни риба ни месо*, слично као: *ни риба ни девојка*, Стојичић 1992, 388). Корпус словенских и европских загонетака не дозвољава могућност закључивања да ли је овакав однос према употреби водених животиња у исхрани условљен хришћанским схватањем рибе и плодова мора као посне хране или је универзалан.

Хабитус 'вода' у анализираном корпусу српских загонетака покривен је веома ограниченим скупом лексема: у употреби су само *вода* или *море*. За све водене животиње универзална карактеристика је управо измештање из њиховог хабитуса: изласком из воде, која је за њих живот, и смештањем на копно наступа смрт.

Извори и литература

- Влајинац 1925 – Милан Влајинац, *Пољска привреда у народним пословицама*, Београд: Аутор.
- Вуксан 1893 – Раде Вуксан, Српске народне загонетке, *Босанска вила*, Сарајево, 156–157.
- Грынблат, Гурски 1972 – М. Ј. Грынблат, А. И. Гурски, *Беларуская народная творчасць. Загадки*, Мінск: Навука і тэхніка.
- Гура 1997 – А. В. Гура, *Символика животињих у славјанској народној традицији*, Москва: Ин-дрик.
- Драгићевић 2007 – Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ђукановић, Рајковић 1980 – Марија Ђукановић, Љубинка Рајковић, *Турске загонетке*, Београд: САНУ.
- Ђурић 1980 – Рајко Ђурић, *Ромске загонетке*, Београд: САНУ.
- Ђурић 2013 – Љубица Ђурић, *Риба и рак, Aquatīca: књижевност, култура* (М. Детељић, Л. Делић, ур.), Београд: Балканолошки институт САНУ, 171–187.
- Златковић 2007 – Драгољуб Златковић, *Приповетке и предања из Пиротског краја I, Приповетке*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Пирот: Дом културе.
- Ивановић 1900 – Петар Ст. Ивановић, Српске народне загонетке (из Босанске крајине), *Караџић II*, Алексинац, 155–156.
- Караџић 1897 – Вук Стефановић Караџић, *Српске народне приповијетке, загонетке и пословице. Књига прва. Приповијетке и загонетке*, Биоград: Штампарија Краљевине Србије.
- Коломиец 1983 – Вера Титовна Коломиец, *Происхождение общеславянских названий рыб*, Киев: Наукова думка.
- Костић 2012 – Ђорђе С. Костић (ур.), *Дунавом од Бездана до Београда*, Београд: Балканолошки институт САНУ.

- Кропеј 1997 – Моника Кропеј, *Храна и њено значење у словеначким народним бајкама и приповеткама, Кодови словенских култура 2. Храна*, Београд: Слио, 90–100.
- Линдберг, Герд 1972 – Г. У. Линдберг, А. С. Герд, *Словарь названий пресноводных рыб СССР на языках народов СССР и европейских стран*, Ленинград: Наука.
- Лопичић 1897 – С. Лопичић, Народне загонетке, *Луча*, Цетиње, 122.
- Миловановић 1986 – Челица Миловановић, *Византијске загонетке*, Београд: САНУ.
- Мићевић 1952 – Љубо Мићевић, *Живот и обичаји Поповаца*, Српски етнографски зборник LXV, Београд: САНУ.
- Михајловић, Вуковић 1977 – Велимир Михајловић, Гордана Вуковић, *Српскохрватска лексика рибарства*, Нови Сад: Институт за лингвистику.
- Настев 1980 – Божидар Настев, *Аромунске загонетке*, Београд: САНУ.
- Новаковић 1877 – Стојан Новаковић, *Српске народне загонетке*, Београд – Панчево: Књижарница В. Валожича и Браће Јовановић.
- Орловић 1902 – Л. Орловић, Народне загонетке (Поречка нахија), *Цариградски гласник* 11, Цариград.
- Петровић 1896 – Висарион Петровић, Народне загонетке из околине Стоца, *Босанска вила*, Сарајево, 252.
- Поповић 1892 – М. С. Поповић, Народне загонетке, *Босанска вила*, Сарајево, 175.
- Поповић, Тимотијевић, Ристовић 2011 – Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд: Слио.
- ППЗ 1961 – *Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков*, Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Радивојевић 1900 – Сп. Радивојевић, Српске народне загонетке (Битоль), *Караџић II*, Алексинац, 92–93.
- Радојевић 1900 – Влад. Ј. Ђорђевић, Српске народне пословице (из Крагујевачке околине), *Караџић II*, 9–13.
- Ризнић 1899 – Михаило Ст. Ризнић, Загонетке из Ниша и нишке околине, загонетке из Пирота и околине, *Архив САНУ*, Етнографска збирка 35-2, Београд.
- Садовников 1876 – Д. Садовников, *Сборник загадок, вопросов, притч и задач*, Санкт Петербург: Типография Лебдева.
- СД 2009 – *Славянские древности. Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н. И. Толстого*. Том 4, Москва: Международные отношения.
- Сендерович 2008 – С. Я. Сендерович, *Морфология загадки*, Москва: Языки славянских культур.
- Сикимић 2011 – Биљана Сикимић, Просторне релације у традиционалним загонеткама, *Жива реч. Зборник у част проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић* (М. Детелић, С. Самарџија, ур.), Београд: Балканолошки институт САНУ, 591–613.
- Сикимић 2013 – Биљана Сикимић, Како читати загонетке: еротски свет културних биљака, *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне ботанике* (Зоја Карановић, Ј. Јокић ур.), Нови Сад: Филозофски факултет, 73–88.
- Стојичић 1992 – Ђоко Стојичић, *Сјај разговора. Лексикон српских народних изрека*, Горњи Милановац: Дечје новине.
- Стойкова 1970 – Стефана Стойкова, *Български народни гатанки*, София: Наука.
- Ст. М. М. 1900 – [Станоје Мијатовић], Народне изреке у Левчу из животињског и биљног света, *Караџић*, Алексинац, 190–191.
- Трнавци, Чета 1981 – Халит Трнавци, Антон Чета, *Албанске загонетке*, Београд: САНУ.

- Усачева 2003 – В. В. Усачева, *Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь*, Москва: Индрик.
- Фролова 2012 – О. Е. Фролова, Русская народная загадка: референция и синтаксис, *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы II Международной научной конференции Ч. 1*, (Е. Л. Березович, ур.), Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 59–61.
- Шовран 1998 – Марко С. Шовран, *Грбаль 1, Шишићи, Грбаль* – Београд: Хроника села 80.
- Allen 1912 – Thomas W. Allen, *Homeri opera. Tomus V*, Oxonii: E typographeo Clarendoniano.
- Bergamin 2005 – M. Bergamin, *AenigmataSymposii. La fondazione dell'enigmistica come genere poetico*, Firenze.
- Bersa 1944 – Vladoje Bersa, *Zbirka narodnih popievki (iz Dalmacije)*, Zagreb.
- Brill 2006 – Tony Brill, *Tipologia legendei populare românești 2. Legenda mitologică, legenda religioasă, legenda istorică*, București: Editura SAECULUM I.O.
- Crossley-Holland 1993 – Kevin Crossley-Holland, *The Exeter book of riddles*, Pinguin Books.
- Erben 1937 – Karel Jaromír Erben, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha: Evropský literární klub.
- Flajšhans 1925 – Václav Flajšhans, *Naše hádanky, Národopisný věstník československý XVIII/1–2*, Praha, 1–32.
- Gorovei 1898 – Artur Gorovei, *Cimiliturile românilor*, București: Academia română.
- Hanson 1999 – C. Hanson, *Griphoi and Aenigmata in the Oral and Literary Traditions of Classical, Medieval, and Modern Greece, Исследования в области балто-славянской культуры. Загадка как текст*, Москва: Индрик, 148–156.
- Hirtz 1956 – Miroslav Hirtz, *Rječnik narodnih zoologičkih naziva 3. Ribe (Pisces)*, Zagreb: JAZU.
- Konstantakos 2010 – Ioannis M. Konstantakos, *Aesop and Riddles, Lexis, Poetica, retorica e comunicazione nella tradizione classica* 28, 257–290.
- Lang 1914 – Milan Lang, *Samobor, narodni život i običaji, Zbornik za narodni život i običaje XIX/1*, Zagreb, 39–152.
- Pepicello, Green 1984 – William J. Pepicello, Thomas A. Green, *The Language of Riddles, New Perspectives*, Ohio State University Press: Columbus.
- Petsch 1916 – Robert Petsch, *Rätselstudien I. Zu den Reichenauer Rätseln, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 41, 332–346.
- Rolland 1877 – Eugène Rolland, *Devinettes ou énigmes populaires de la France*, Paris.
- Sikimić 1995 – Biljana Sikimić, *Ka rekonstrukciji balkanskog teksta, Јужнословенски филолог LI*, 177–196.
- Sikimić 1996 – Biljana Sikimić, *Etimologija i male folklorne forme*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Tatarin 2007 – Milovan Tatarin, *Jedan zaboravljeni slavonski kalendar iz 18. stoljeća, 33. dani Hvarškoga kazališta. Preučeno, zabranjeno, izazovno u hrvatskoj književnosti i kazalištu* (N. Batušić, R. Bogišić, P. Pavličić, M. Moguš, ur.), Zagreb – Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug, 131–185.
- Taylor 1936 – Archer Taylor, „What goes through water and is not wet?“, *Modern Language Notes* 51/2, 86–90.
- Taylor 1951 – Archer Taylor, *English Riddle from Oral Tradition*, Berkeley: Univ. of California Press.
- Tolkien 1999 – J. R. R. Tolkien, *The Hobbit, or There and Back Again*, Ed. HarperCollins Publishers.

Tolkin 1998 – Džon Ronald Rejel Tolkin, *Hobit*, preveli Meri i Milan Milišić, Novi Sad: Solaris.

Tupper 1903 – Frederick Tupper, Jr., The comparative study of riddles, *Modern Language Notes* 18/1, 1–8.

Biljana Sikimić

RIDDLING THE UNDERWATER WORLD

S u m m a r y

Starting from the corpus of Serbian folk riddles of Stojan Novaković (1877) paper deals with the ethno-linguistic analysis of the types of riddles of aquatic animals in the light of Slavic folklore (mainly Russian and Belorussian), and then, in the second instance – Balkan and in the end – universal.

In addition to geographical stratification (depending on whether a particular folklore material includes marine and / or freshwater fauna), the analysis included a diachronic dimension: points to the continuity of traditional riddles about 'fishing net', 'lice' and 'sponge' attested worldwide since ancient times.

